

Ryszard SAIKOWSKI
(Olsztyn)

POMPA FUNEBRIS AUGUSTA W OCZACH KASJUSZA DIONA

Jednym z najważniejszych elementów ideologii *Imperium Romanum* był kult cesarski. Pomimo istnienia znacznej i wciąż powiększającej się liczby inskrypcji, monet, papirusów oraz materiałów uzyskanych podczas prac archeologicznych, przekazy literackie nadal pozostają dla nas najważniejszym źródłem w studiach nad tym zagadnieniem. Szczególne miejsce zajmuje tutaj dzieło rzymskiego senatora Kasjusza Diona Kokcejanusa. Ten pochodzący ze wschodniej części *Imperium* arystokrata pozostawił napisaną po grecku *Historię rzymską*, w której przedstawił dzieje Rzymu od jego początków do czasów sobie współczesnych, czyli do panowania dynastii Sewerów. Dzieło to stanowi niezastąpione źródło w badaniach nad genezą i rozwojem kultu cesarskiego w okresie pryncypatu. Jest także kopalnią informacji dla rozważań nad instytucjonalnymi formami kultu boskiego Augusta. Jeżeli w przypadku formowania się ideologicznych podstaw pryncypatu dysponujemy sporym zasobem danych, o tyle świadectw dotyczących kultu Augusta już ubóstwionego jest znacznie mniej. Posiadamy co prawda interesujące przekazy w dziełach Tacyta, Swetoniusza oraz Wellejusza Paterkulusa, jednak żaden z owych historyków nie podaje tyle szczegółowych informacji dotyczących pogrzebu, deifikacji i form kultu boskiego Augusta, co Kasjusz Dion.

Integralną częścią procesu apoteozy cesarzy rzymskich była uroczysta *pompa funebris*. Podobnie jak w innych kwestiach, pogrzeb Augusta stał się wzorcem naśladowanym w późniejszym okresie przy organizacji podobnych uroczystości dla następnych cesarzy. Twórca pryncypatu zmarł 19 sierpnia 14 r. w Noli, w Kampanii. W żałobnej procesji jego ciało przeniesiono do Rzymu, gdzie odbyła się właściwa ceremonia pogrzebowa¹.

¹ Suetonius, *Divus Augustus* 100.1–2, *Divus Claudius* 6.1; Seneca, *Apocolocyntosis* 1 2; Cass. Dio. LVI 30.5, 31.1–2; por. Fasti Antiates – V. Ehrenberg, A. H. M. Jones, *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*, Oxford 1955 (dalej EJ), s. 40; Suet., *Div. Aug.* 98.5; Velleius Paterculus II 123.3; W. Weber, *Princeps. Studien zur Geschichte*

Kasjusz Dion należy do historyków, którym zawdzięczamy znajomość przebiegu obrad senatu, na którym rozważano pośmiertne zaszczyty dla Augusta. Spotkanie to miało miejsce prawdopodobnie 4 lub 5 września². Spośród wielu wniosków, jakie wówczas zgłoszono, autorzy starożytni zwrócili m. in. uwagę na propozycję Gallusa Azyniusza. Wnosił on, aby orszak ze zwłokami Augusta, któremu winny towarzyszyć żałobne pieśni chłopców i dziewcząt z najdostojniejszych domów, przeszedł pod bramą triumfalną. Pochód miał poprzedzać posąg bogini Wiktorii³. Z kolei Lucjusz Arruncjusz proponował, żeby na czele orszaku pogrzebowego umieszczono tablice z tytułami praw wprowadzonych przez pierwszego princepsa, jak również z nazwami ujarzmionych przez niego ludów⁴. Padały też inne propozycje⁵. Dla Tyberiusza, adoptowanego syna Augusta, a zarazem jego przewidywanego następcy, najważniejszą sprawą w tym momencie było, komu senat powierzy zaszczyt wygłoszenia oficjalnej mowy pogrzebowej. Na podstawie posiadanych przez nas źródeł nie można kategorycznie

des Augustus, Bd. 1, Stuttgart–Berlin 1936, s. 38, 44*, przyp. 191; B. Levick, *Tiberius the Politician*, London 1976, s. 70.

² W. Weber, *op. cit.*, s. 39, 86; F. Taeger, *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, Bd. 2, Stuttgart 1960, s. 216; B. Levick, *op. cit.*, s. 70; M. M. Sage, *Tacitus and the Accession of Tiberius*, „Ancient Society” 13/14 (1982/1983), s. 295 i n.; C. Salles, *Tibère, le second César*, Paris 1985, s. 123; P. Schrömbges, *Tiberius und die Res publica Romana: Untersuchungen zur Institutionalisierung des frühen römischen Principats*, Habelts Dissertationsdrucke: Reihe Alte Geschichte 22, Bonn 1986, s. 78. Inną chronologię wydarzeń po śmierci Augusta podaje K. Wellesley. Przyjmuje on, że pierwsze spotkanie senatu miało miejsce 31 sierpnia, natomiast dzień później nastąpiło drugie, na którym podjęto przygotowania do pogrzebu Augusta; zob. K. Wellesley, *The „dies imperii” of Tiberius*, „Journal of Roman Studies” (dalej JRS) 57 (1967), s. 23–30; R. Sajkowski, *Divus Augustus Pater. Kult boskiego Augusta za rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Olsztyn 2001, s. 12–19.

³ Suet., *Div. Aug.* 100.2; Tac., *Ann.* I 8.3; por. Cass. Dio. LVI 42.1; A. B. Bosworth, *Tacitus and Asinius Gallus*, „American Journal of Ancient History” 2 (1977), s. 174; D. C. A. Shotter, *Tiberius and Asinius Gallus*, „Historia” 20 (1971), s. 447.

⁴ Tac., *Ann.* I 8.3. Zob. F. R. D. Goodyear, *The Annals of Tacitus*, Books 1–6, Vol. 1: *Annals* 1.1–54, Cambridge Classical Texts and Commentaries 15, Cambridge 1972, s. 148. Wniosek ten nawiązywał prawdopodobnie nie tylko do długiej tradycji triumfów, podczas których niesiono tablice z nazwami pokonanych plemion, lecz był także świadectwem daleko świeższych tendencji, charakterystycznych dla propagandy epoki Augusta. Wellejusz Paterkulus wspomina o umieszczonych na Forum Augusta *tituli* z nazwami podbitych przez princepsa ludów, zob. Vell. Pat. II 39.2; G. Alföldy, *Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik*, „Gymnasium” 98 (1991), s. 309 i n. (G. Alföldy, *August i inskrypcje: tradycja i innowacje. Narodziny epigrafiki imperialnej*, Xenia Posnaniensia 3, Poznań 1994); A. L. Kuttner, *Dynasty and Empire in the Age of Augustus: The Case of the Boscoreale Cups*, Berkeley 1995, s. 80 i n.

⁵ Por. Suet., *Div. Aug.* 100.2–3; Cass. Dio. LVI 42.4; Tac., *Ann.* I 8.4; F. R. D. Goodyear, *op. cit.*, s. 148 i n. Zob. też W. Weber, *op. cit.*, s. 83; D. C. A. Shotter, *Three problems in Tacitus’ Annals I*, „Mnemosyne” 18 (1965), s. 363 i n.; J. Arce, *Funus Imperatorum: Los funerales de los emperadores romanos*, Madrid 1988, s. 54.

stwierdzić, czy z wnioskiem formalnym w tej sprawie wystąpił sam Tyberiusz, czy też raczej jakiś inny senator. Ostatecznie jednak to właśnie na tym spotkaniu senatu zadecydowano, że pochwałę Augusta w imieniu państwa wygłosi jego przybrany syn⁶. Nie ma również pewności jakie stanowisko zajął Tyberiusz wobec propozycji, by senatorowie zanieśli na własnych ramionach ciało Augusta do stosu pogrzebowego. Tekst Tacyty jest w tym miejscu niejasny i trudno ostatecznie stwierdzić, czy Tyberiusz pozwolił im to uczynić, czy też zwolnił ich z tego obowiązku⁷. Wiemy natomiast, że w czasie tych obrad senatu postanowiono, aby stos pogrzebowy podpalili centurionowie⁸.

Zadecydowano także o wprowadzeniu w państwie na okres pięciu dni *iustitium* oraz całorocznej żałoby dla kobiet. Informację tę podaje jedynie Kasjusz Dion, stąd też należy tutaj poświęcić trochę miejsca charakterystyce tego obyczaju⁹. W czasach Republiki *iustitium* ogłaszał najwyższy urzędnik (dyktator, konsul) w obliczu groźby wojny czy doznanych klęsk w walce z wrogiem zewnętrznym albo w przypadku innych wydarzeń będących powodem publicznej żałoby. Polegało ono na wstrzymaniu się od wykonywania czynności publicznych, zawieszeniu działalności sądów i senatu, zamknięciu świątyń, sklepów, tawern i łaźni¹⁰. Pod koniec Republiki i u progu cesarstwa *iustitium* stopniowo zmienia swoje pierwotne znaczenie i coraz wyraźniej zaczyna się utożsamiać z żałobą (*luctus*)¹¹. Pierwszy przypadek uchwalenia *iustitium* po śmierci pojedynczego człowieka miał miejsce w 70 r. p.n.e. i dotyczył Sulli. W okresie cesarstwa stało się ono stałym

⁶ Zob. Cass. Dio. LVI 35.1; W. Weber, *op. cit.*, s. 82 i n.

⁷ Tac., *Ann.* I 8.5; por. Suet., *Div. Aug.* 100.3; Cass. Dio. LVI 42.1. Zob. też F. Klingner, *Tacitus über Augustus und Tiberius*, „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse” 7 (1953), München 1954, s. 17; F. R. D. Goodyear, *op. cit.*, s. 149; J. Arce, *Funus*, s. 39; por. B. Baldwin, *Suetonius*, Amsterdam 1983, s. 246.

⁸ Cass. Dio. LVI 42.3. Wbrew krytyce części badaczy, utrzymujących, iż Kasjusz Dion, relacjonując pogrzeb Augusta, w rzeczywistości przedstawił, jak tego typu uroczystości wyglądały na przełomie II i III w., informacja o centurionach podpalających stos potwierdza prawdziwość przekazu naszego historyka. Herodian bowiem, omawiając rzymski *funus* Septymiusza Sewera, opisuje zapewne późniejszą tradycję, twierdząc, że według zwyczaju ogień pod *pyra* podkładał następca zmarłego cesarza; zob. IV 2.10.

⁹ Cass. Dio. LVI 43.1.

¹⁰ Zob. T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Handbuch der Römischen Alterthümer III.1, Leipzig 1887, s. 263–266; S. Weinstock, *The Posthumous Honours of Germanicus*, [w:] *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol*, vol. 2, Paris 1966, s. 892; H. S. Versnel, *Destruction, Devotion and Despair in a Situation of Anomy: the Mourning for Germanicus in Triple Perspective*, [w:] *Perennitas. Studi in Onore di Angelo Brelich promossi dalla Cattedra di Religioni del mondo classico dell' Università degli Studi di Roma*, Roma 1980, s. 606 i n.

¹¹ Zob. W. Seston, *Les chevaliers romains et le „iustitium” de Germanicus*, „Revue Historique de Droit français et étranger” 30 (1952), s. 172 i n.; H. S. Versnel, *Destruction*, s. 607, 609. Odnośnie *luctus*, zob. S. Treggiari, *Roman Marriage: „Iusti Coniuges” from the Time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford 1991, s. 493–495.

elementem żałoby związanej ze zgonem władcy czy członka jego rodziny¹². Niestety nie znamy detali *iustitium* uchwalonego po śmierci Augusta. Możemy tylko mieć o nim pewne wyobrażenie na podstawie informacji, jakie posiadamy w odniesieniu do tych, które przyjęto po zgonie Lucjusza i Gajusza Cezarów (2 i 4 r.)¹³ oraz Germanikusa w 19 r.¹⁴ Pozwala nam to sądzić, że *iustitium* uchwalone po śmierci Augusta, wprowadzało na pięć dni, licząc od jego pogrzebu, całkowite zawieszenie życia publicznego. Żałoba kobiet miała natomiast inny charakter. Nie mieściła się ona w ramach *iustitium*, ponieważ nie uczestniczyły one w życiu publicznym. Wydaje się, że wniosek nie dotyczył w tym przypadku wszystkich kobiet, lecz jedynie żon senatorów. Mamy tutaj zapewne do czynienia ze swoistym przekształceniem zwyczajowej żałoby po ojcach i braciach, która od tego momentu odnosi się też do cesarza jako „ojca ojczyzny” (*pater patriae*)¹⁵. Zwrócić również należy uwagę, że z chwilą deifikacji Augusta musiała ona przybrać charakter jedynie prywatny. Napotykamy tutaj zapowiedź tej samej sprzeczności, która z wielką siłą miała wystąpić po śmierci i apoteozie siostry późniejszego cesarza Kaliguli – Druzylli, kiedy to musiano łączyć publiczne okazywanie smutku z powodu zgonu członkini domu cesarskiego z radością wyniesienia jej do rangi bóstwa¹⁶. Tyberiusz wydał także specjalny edykt skierowany do ludu, w którym wzywał do zachowania spokoju w czasie uroczystości pogrzebowych¹⁷.

Uchwały podjęte przez senatorów na spotkaniu poprzedzającym pogrzeb Augusta nie wyczerpywały wszystkich elementów obecnych podczas tej

¹² Zob. S. R. F. Price, *From Noble Funerals to Divine Cult: The Consecration of Roman Emperors*, [w:] *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, eds. D. Cannadine, S. Price, Cambridge 1987, s. 63; H. S. Versnel, *Destruction*, s. 607.

¹³ CIL XI nr 1420, 1421 = ILS nr 139, 140 = EJ nr 68, 69; W. Seston, *op. cit.*, s. 163; S. Weinstock, *Posthumous*, s. 892 i n.; L. Vidman, *Inferiae und iustitium*, „Klio” 53 (1971), s. 209–212; H. S. Versnel, *Destruction*, s. 608.

¹⁴ *Tabula Hebana*, w. 54 (zob. edycja tego dokumentu według F. J. Lomas, *Tabula Hebana*, „Habis” 9 (1978), s. 323–354); W. Seston, *op. cit.*, s. 159–177; S. Weinstock, *Posthumous*, s. 892 i n.; L. Vidman, *op. cit.*, s. 209, 212; H. S. Versnel, *Destruction*, s. 605–615; J. Arce, *La tabula Siarensis y los funerales imperiales (II)*, [w:] *Estudios sobre la Tabula Siarensis*, eds. J. González; J. Arce, *Anejos de Archivo Español de Arqueología* 9, Madrid 1988, s. 44 i n.; A. Fraschetti, *La Tabula Hebana, la Tabula Siarensis e il iustitium per la morte Germanico*, MÉFRA 100 (1988), s. 867–889.

¹⁵ Zob. S. R. F. Price, *op. cit.*, s. 63 i n.

¹⁶ Odnośnie do okazywania nastrojów żalu czy radości po śmierci i apoteozie Druzylli zob. Seneca, *Ad Polybium de consolatione* XVII 5; Suet., *Caligula* 24.2; Cass. Dio. LIX 10.8, 11.5–6; por. Philo, Flaccus 56; A. A. Barrett, *Caligula: The Corruption of Power*, New York 1990, s. 86; D. W. Hurley, *A Historical and Historiographical Commentary on Suetonius' Life of C. Caligula*, P.D., Columbia University 1991, s. 145 i n.; E. Bickerman, *Consecratio*, [w:] *Entretiens Fondation Hardt* 19, Genève 1973, s. 16.

¹⁷ Tac., *Ann.* I 8.5; F. Klingner, *op. cit.*, s. 17 n.; M. Seeberg, *The Emperor Sa-y. Studien in the Rhetorical Style in Edicts of the Early Empire*, Göteborg 1972, s. 67.

ceremonii. Z dostępnych nam opisów właściwej już uroczystości pogrzebowej, możemy wnioskować, że August jeszcze za życia czynił przygotowania do własnej *pompa funebris*. Przekonują o tym chociażby pozostawione przez niego wskazówki odnoszące się do organizacji pogrzebu, tzw. *mandata de funere*¹⁸. Należy jednak pamiętać, że zlecenia te nie zawierały wszystkich elementów *pompa funebris*. August w swoich wskazówkach nie mógł dopominać się honorów pogrzebowych nie mieszczących się w dotychczasowej tradycji. Nie oznacza to jednak, iż w rzeczywistości ich nie pragnął. Pozostawione przez niego *mandata de funere* należy przede wszystkim widzieć jako osobiste zlecenie princepsa, obowiązujące najbliższych członków rodziny, w tym wypadku Tyberiusza i Liwię¹⁹. Innego natomiast charakteru były wnioski zgłaszane przez senatorów, debatujących nad sposobami uhonorowania Augusta. Dowodem na to jest ich zestawienie z opisami właściwej już uroczystości pogrzebowej pióra Swetoniusza, Tacyty i Kasjusza Diona. Bez zaszczytów, jakie uchwalili senatorowie, *pompa funebris* Augusta nie odbiegałaby swoim rozmachem od zwyczajowego pogrzebu cenzorskiego²⁰. Stąd też należy przypuszczać, iż poza pisemnymi wskazówkami pozostawionymi przez twórcę pryncypatu, musiały być już wcześniej podjęte przez niego pewne przygotowania w tej materii, których wykonawcami mieli być ostatecznie Tyberiusz i Liwia. Sam August, planując już za życia swoją *pompa funebris*, korzystał zapewne z modelu pozostawionego przez pogrzeb Lucjusza Sulli²¹. Jako wzorzec mogły też służyć te uroczystości, w których princeps sam uczestniczył. Wśród pogrzebów członków rodziny cesarza – Marka Marcellusa, Lucjusza i Gajusza Cezarów, a także Druzusa Starszego²², szczególną uwagę należy zwrócić

¹⁸ Suet., *Div. Aug.* 101.4; Cass. Dio. LVI 33.1. E. Hohl sądził, iż *mandata de funere* została sporządzona przez Augusta wraz ze spisaniem jego ostatniej woli, tj. 3 kwietnia 13 r., zob. rec. W. Weber, *Princeps*, „Philologische Wochenschrift” 57 (1937), kol. 575 i n.

¹⁹ Zob. W. Weber, *op. cit.*, s. 82; J. Arce, *Funus*, s. 37 n.

²⁰ Zob. W. Weber, *op. cit.*, s. 82; H. T. Rowell, *The Forum and Funeral Imagines of Augustus*, „Memoirs of the American Academy in Rome” 17 (1940), s. 132.

²¹ Zob. M. S. Popławski, *L'apothéose de Sylla et d'Auguste*, „Eos” 30 (1927), s. 273–338; J. Carcopino, *Sylla on la monarchie manquée*, Paris 1931, s. 222 i n.; F. Taeger, *op. cit.*, s. 217; P. Grenade, *Essai sur les origines du principat. Investiture et renouvellement des pouvoirs impériaux*, Bibliothèque des Écoles Française d'Athènes et de Rome 197, Paris 1961, s. 418; B. Levick, *op. cit.*, s. 69; P. Herz, *Das Kenotaph von Limyra. Kultische und juristische Voraussetzungen*, „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Istanbul” 35 (1984), s. 187; por. M. Grant, *Roman Anniversary Issues: An Exploratory Study of the Numismatic and Medallary Commemoration of Anniversary Years 49 B.C. – A.D. 375*, Cambridge 1950, s. 59.

²² Zob. J. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, s. 56 i n.; S. R. F. Price, *op. cit.*, s. 62; S. Panciera, *Il corredo epigrafico del Mausoleo di Augusto*, [w:] H. von Hesberg, S. Panciera, *Das Mausoleum des Augustus: der Bau und seine Inschriften*, Bayerische Akademie der Wissenschaften H. 108, München 1994, s. 88–108.

na *pompa funebris* Marka Wipsaniasza Agryppy. Kasjusz Dion podaje, że ten ostatni pogrzeb został zorganizowany w taki sam sposób, jak późniejsza *pompa funebris* Augusta. Ciało Agryppy wystawiono na widok publiczny, mowę pochwalną wygłosił cesarz, po kremacji prochy zmarłego umieszczono w mauzoleum²³. Detale te można dostrzec też w opisach pogrzebu Augusta, brak ich jest natomiast w propozycjach zgłaszanych przez senatorów. Prawdopodobnie w okresie rządów twórcy pryncypatu elementy owe stały się integralną częścią pogrzebów członków rodziny cesarskiej. Poza umieszczeniem szczątków zmarłego w mauzoleum, nie należy ich jednak traktować jako szczególne *novum*. Samo mauzoleum trzeba uważać zresztą za prywatny grobowiec rodziny pierwszego princepsa, co może nam wyjaśnić, dlaczego nie wspomina się o nim w żadnym z wniosków senatorów. Daje to podstawę do przypuszczeń, że te elementy pogrzebu Augusta, które wcześniej już występowały w trakcie *pompa funebris* Marka Agryppy, zostały z kolei jako wskazówki zawarte w *mandata de funere* twórcy pryncypatu²⁴. Pewne wątpliwości mogą tutaj jedynie dotyczyć podwójnej mowy pogrzebowej ku czci Augusta, zważywszy, że najprawdopodobniej podczas wcześniejszego *funus* Agryppy została wygłoszona tylko jedna pochwała zmarłego. Biorąc pod uwagę przynależność Agryppy do rodziny cesarskiej, *laudatio funebris*, jakie wówczas wygłosił ku jego czci August, trzeba zapewne traktować jako pożegnanie publiczne i prywatne zarazem. Inaczej problem mowy pogrzebowej wyglądał w 14 r. W czasie pogrzebu Augusta wygłoszono dwie pochwały zmarłego. *Laudatio funebris*, z którym wystąpił Druzus Młodszy, należy traktować jako mowę utrzymaną w ramach tradycji rodowej. Daje to podstawę do przypuszczeń, że w zamyśle Augusta, wyrażonym w jego *mandata de funere*, było, aby jako jeden z mówców wystąpił któryś z młodszych przedstawicieli dynastii. W grę wchodzi tutaj przede wszystkim Germanikus. Jego nieobecność w Rzymie podczas pogrzebu Augusta zadecydowała, że honor ten przypadł Druzusowi Młodszemu.

Na podstawie zachowanych źródeł nie można ustalić dokładnej daty *pompa funebris* twórcy pryncypatu. Możemy przypuszczać, że miała ona miejsce 11 września²⁵. Ciało Augusta, zasłonięte drogocenną tkaniną, umieszczono na łożu ze złota i kości słoniowej. Oczom uczestników ceremonii ukazano natomiast woskową podobiznę zmarłego, którą nieśli senatorowie, przybraną w szatę triumfalną. Innym wizerunkiem Augusta było złote

²³ Cass. Dio. LIV 28.3, 5. Zob. też S. Panciera, *op. cit.*, s. 95–98.

²⁴ Por. A. D. Nock, *Religious Developments from the Close of the Republic to the Reign of Nero*, CAH¹ 10 (1934), (wznowienie w 1971), s. 488; R. Sajkowski, *op. cit.*, s. 16.

²⁵ F. Klingner, *op. cit.*, s. 16 i n.; M. M. Sage, *op. cit.*, s. 297. 8 września jako datę pogrzebu Augusta proponuje B. Levick, *op. cit.*, s. 70. Inni badacze opowiadają się za 9 lub 10 września, zob. W. Weber, *op. cit.*, s. 77*, przyp. 341; H. Temporini, *Die Frauen am Hofe Trajans: ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Principat*, Berlin–New York 1978, s. 196, przyp. 72. Por. P. Grenade, *op. cit.*, s. 416.

imago wyniesione z gmachu kurii. Trzecia podobizna zmarłego, o jakiej wspomina Kasjusz Dion, znajdowała się na wozie triumfalnym²⁶. Należy uznać, że woskowa figura Augusta zastępowała jego ciało, które z powodu upływu paru dni od zgonu princepsa nie mogło być wystawione na widok publiczny²⁷. Charakter i przeznaczenie innych wizerunków pozostaje w dużej mierze niewyjaśnione.

Kasjusz Dion wspomina, że za przedstawieniami Augusta widziano podobizny jego przodków. Brak było jednak Juliusza Cezara z powodu zaliczenia go w poczet półbogów²⁸. A przecież w czasie *pompa funebris* twórcy pryncypatu pokazywana była *imago* Romulusa, a niewykluczone, że również Eneasza²⁹. Zakaz więc nie dotyczył boskich przodków o ugruntowanej pozycji, a odnosił się jedynie do tych, których boskość była najświeższej daty. Widocznie status pierwszych *divi* od początku nastroczał poważne trudności³⁰. Nowością natomiast na pogrzebie Augusta była obecność masek wszystkich zasłużonych Rzymian, z Romulusem włącznie. Niespodzianką okazał się przede wszystkim widok podobizny Pompejusza Wielkiego w towarzystwie symbolicznych wyobrażeń narodów poddanych przez niego dominacji Rzymu³¹. Obecność tych przedstawień w orszaku pogrzebowym Augusta od dawna wywoływała dyskusje w związku z wiarygodnością przekazu Kasjusza Diona. Zwracano uwagę, że jest to pierwszy przypadek, gdzie w *pompa funebris* obecne są podobizny osób nie należących do krewnych zmarłego. Widziano w tym na tyle zdecydowane odejście od tradycji republikańskiej, iż sądzono, że informujący nas o tym historyk przedstawił praktykę własnych czasów³². Wydaje się jednak, iż ostatecznie zwyciężyło przekonanie o wiarygodności analizowanego fragmentu. Na

²⁶ Cass. Dio. LVI 34.1, 42.1; Suet., *Div. Aug.* 100.3; J. Toynbee, *op. cit.*, s. 58; P. Rehak, *Livia's Dedication in the Temple of Divus Augustus on the Palatine*, „Latomus” 49 (1990), s. 122 i n.; R. S. Rogers, *Studies in the Reign of Tiberius. Some Imperial Virtues of Tiberius and Drusus Julius Caesar*, Baltimore 1943, s. 106.

²⁷ Zob. H. Chantraine, „Doppelbestattungen” römischer Kaiser, „Historia” 29 (1980), s. 80 i n.

²⁸ Cass. Dio. LVI 34.2, XLVII 19.2.

²⁹ Zob. L. R. Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, American Philological Association 1, Middletown-Connecticut 1931, s. 229; H. T. Rowell, *op. cit.*, s. 139; J.-C. Richard, *Énée, Romulus, César et les funérailles impériales* (Dion Cassius 56, 34, 2; Tacite, *Annales*, 4, 9, 3), *MÉFRA* 78 (1966), s. 68; S. R. F. Price, *op. cit.*, s. 79.

³⁰ Zob. S. R. F. Price, *op. cit.*, s. 79.

³¹ Cass. Dio. LVI 34.2; zob. też H. T. Rowell, *op. cit.*, s. 131–143; J.-C. Richard, *Énée*, s. 67 i n.

³² Zob. T. Mommsen, *op. cit.*, przyp. 1, s. 443. Należy tutaj jednak zwrócić uwagę, że już w *pompa funebris* pasierba Augusta – Druzusa Starszego obok, *imagines* rodu Klaudiuszy, do którego należał zmarły, pojawiły się maski Juliuszy, zob. Tac., *Ann.* III 5.1; H. T. Rowell, *op. cit.*, s. 138; E. Koestermann, *Cornelius Tacitus Annalen*, Bd. 1, Buch 1–3, Heidelberg 1963, s. 424 i n.

przykład W. Weber sądził, że obecność wspomnianych przedstawień w *pompa funebris* twórcy pryncypatu była efektem postanowienia senatu³³. Więcej miejsca temu zagadnieniu poświęcił H. T. Rowell. Według niego, podobizny sławnych postaci z dziejów Rzymu, jakie mieli możność oglądać uczestnicy pogrzebu, naśladowały posągi znakomitych mężów ustawione na Forum Augusta. H. T. Rowell uważał także, że była to inicjatywa samego twórcy pryncypatu, przy czym uznawał za prawdopodobne, że wskazówki w tej sprawie mogły się znajdować w *mandata de funere*³⁴.

Badacze ostatnich lat zwracają natomiast uwagę na występujące podobieństwo pomiędzy sposobem ukazania Pompejusza z towarzyszącymi mu podbitymi ludami a innymi przykładami sztuki imperialnej epoki Augusta. Zazwyczaj rozważa się dwa przypadki. Pierwszym z nich jest scena ukazana na jednym z kubków z Boscöreale. Obok przedstawionego tam tronującego Augusta – pana świata, widoczny jest Mars z personifikacjami podbitych prowincji³⁵. Drugim przykładem jest galeria płaskorzeźb z ośrodka kultu cesarskiego w Afrodizias w Karii. Przedstawiają one członków dynastii julijsko-klaudyjskiej, m. in. z personifikacjami ujarzmionych przez Rzym Brytanii i Armenii³⁶.

Podobnie, jak to miało miejsce w czasie pogrzebu Druzusa Starszego, tak też podczas *pompa funebris* Augusta zostały wygłoszone dwie mowy pogrzebowe. Jedną, utrzymaną w tradycji mowy rodowej, odczytał ze starej mównicy publicznej (*rostra vetera*) Druzus Młodszy. Drugą – w imieniu państwa z *rostra Iulii* – przybrany syn zmarłego i zarazem jego następca – Tyberiusz³⁷. *Rostra vetera* znajdowała się na *Forum Romanum* w pobliżu

³³ W. Weber, *op. cit.*, s. 83 i n.

³⁴ H. T. Rowell, *op. cit.*, s. 142; por. T. J. Luce, *Livy, Augustus, and the Forum Augustum*, [w:] *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate*, eds. K. A. Raafaub, M. Toher, Berkeley, Los Angeles–Oxford 1990, s. 127; A. N. Kuttner, *op. cit.*, s. 52, 80 i n.

³⁵ Por. A. L. Kuttner, *op. cit.*, s. 52 n., 80 oraz ilustracje z *Wprowadzenia* (nr 2–3, 13, 18); C. Vermeule, *Augustan and Julio-Claudian Court Silver*, „Antike Kunst” 6 (1963), s. 35 i n., il. 11.3; H. Gabelmann, *Antike Audienz- und Tribunalszenen*, Darmstadt 1984, s. 127–131; P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, transl. A. Shapiro, Jerome lectures 16, Ann Arbor 1988, s. 230, fig. 180a.

³⁶ Por. J. Reynolds, *Further Information on Imperial Cult at Aphrodisias*, [w:] *Festschrift D. M. Pippidi*, „Studii Clasice” 24 (1986), s. 112; A. L. Kuttner, *op. cit.*, s. 80 i n. Przedstawienia Klaudiusza z Brytanią i Nerona z Armenią zob. R. R. R. Smith, *The Imperial Refiefs from the Sebasteion at Aphrodisias*, JRS 77 (1987), s. 115–119, Pls. XIV–XV, XVI–XVII.

³⁷ Suet., *Div. Aug.* 100.3; Cass. Dio. LVI 34.4, 35.1; R. S. Rogers, *op. cit.*, s. 106; W. Kierdorf, *Laudatio funebris: Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede. Beiträge zur klassischen Philologie* 106, Meisenheim am Glan 1980, s. 154–158. Mowy pochwalne ku czci zmarłego w 9 r. p.n.e. Druzusa Starszego zostały wygłoszone przez Tyberiusza (*Forum Romanum*) i Augusta (cyrk Flaminiusza), zob. Cass. Dio. LV 2.2; por. Tac., *Ann.* III 5.1; Suet., *Div. Claud.* 1.5; A. Stein, *PIR*², t. 2, Berolini, Lipsiae 1936, C 857; J. Toynbee, *op. cit.*, s. 57; W. Kierdorf, *Laudatio*, s. 139; A. N. Kuttner, *op. cit.*, s. 184 i n.

grobowca Romulusa. Wygłaszanie z tego miejsca mów pochwalnych ku czci zmarłych było starą praktyką, stosowaną zarówno w przypadku pogrzebów prywatnych, jak i publicznych³⁸. Znaczenie symboliczne należy natomiast przypisać faktowi, że druga *laudatio funebris* miała miejsce z *rostra Iulii*. Mównica ta stanowiła platformę dodaną do świątyni boskiego ojca Augusta – Juliusza Cezara, ozdobioną dziobami statków uczestniczących w rozstrzygającej o losach jedynowładztwa bitwie pod Akcjum. Wydaje się, że należy w tym dostrzec z jednej strony chęć podkreślenia boskości Augusta, z drugiej zaś strony, jeszcze jedno odwołanie się do decydującego zwycięstwa Oktawiana nad Antoniuszem³⁹.

Mowa Druzusa nie zachowała się, natomiast *laudatio* wygłoszona przez Tyberiusza jest obszernie cytowana w dziele Kasjusza Diona. Od dawna toczy się dyskusja, czy pogrzebowa pochwała następcy Augusta jest autentyczna. Większość badaczy wypowiada się za poglądem, iż jest ona wytworem fantazji starożytnego autora⁴⁰. Niektórzy historycy, przytaczając z niej pewne sformułowania, zdają się przyjmować prawdziwość tej mowy, nie wnikając w szczegóły⁴¹, inni z kolei mają pewne wątpliwości⁴². Wnioskując z faktu zachowania fragmentów mowy pogrzebowej Augusta ku czci Marka Agryppy⁴³, można sądzić, że tym bardziej oficjalna pochwała założyciela

³⁸ Zob. O. C. Crawford, *Laudatio funebris*, „Classical Journal” (dalej CJ) 37 (1941/1942), s. 18.

³⁹ Zob. S. B. Platner, T. Ashby, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929, s. 450; por. J. Arce, *Funus*, s. 43.

⁴⁰ Zob. C. E. Smith, *Tiberius and the Roman Empire*, Baton Rouge 1942, s. 20, przyp. 37; D. M. Pippidi, *Autour de Tibère*, București 1944, s. 136; J. A. Cook, *Consilium Principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955, s. 17; F. Taeger, *op. cit.*, s. 217; F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964, s. 101; D. Fishwick, *The Name of the Demigod*, „Historia” 24 (1975), s. 627; W. Kierdorf, *Laudatio*, s. 157 i n.; *ibidem*, „Funus” und „consecratio”. *Zu Terminologie und Ablauf der römischen Kaiserapotheose*, „Chiron” 16 (1986), s. 57.

⁴¹ Zob. K. Scott, *Notes on Augustus' Religious Policy*, „Archiv für Religionswissenschaft” 35 (1938), s. 123; O. C. Crawford, *op. cit.*, s. 25; L. R. Taylor, *op. cit.*, s. 228 i n.; F. Klingner, *op. cit.*, s. 18–21.

⁴² Zob. J. Toynbee, *op. cit.*, s. 58 i n.

⁴³ Zob. EJ, nr 366; L. Koenen, *Die „Laudatio funebris” des Augustus für Agrippa auf einem neuen Papyrus*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” (dalej ZPE) 5 (1970), s. 217–283; M. W. Haslam, *Augustus' Funeral Oration for Agrippa*, CJ 75 (1979, 1980), s. 193–199; E. W. Gray, *The Imperium of M. Agrippa. A Note on P.Colon. inv. 4701*, ZPE 6 (1970), s. 227–238; E. Malcovati, *Il nuovo frammento augusteo della Laudatio Agrippae*, „Athenaeum” 60 (1972), s. 142–151; E. Badian, *Notes on the Laudatio of Agrippa*, CJ 76 (1980, 1981), s. 97–109; W. Kierdorf, *Laudatio*, s. 71–75; J. H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, American Philosophical Society 178, Philadelphia 1989, s. 567–569.

pryncypatu musiała być utrwalona w postaci inskrypcji⁴⁴. Należy także zaznaczyć, iż Kasjusz Dion jako wieloletni senator miał możliwość korzystania z archiwum senatu⁴⁵. Dlatego też wydaje się prawdopodobne, iż *laudatio funebris* przytoczona przez tego historyka jest autentyczna.

Na wstępie pochwały Augusta, Tyberiusz zwracał się do słuchających go jako świadków wielkości zmarłego, któremu wszyscy winni są podziękowanie za błogosławieństwo jego rządów⁴⁶. W części właściwej *laudatio funebris* mówca przedstawił w porządku chronologicznym polityczny życiorys twórcy pryncypatu. Według słów Tyberiusza, August oddawał się edukacji tak długo, jak sprawy publiczne przybierały pomyślny obrót pod rządami boskiego Cezara. Kiedy Cezara zamordowano, poświęcił się pomszczeniu winnych śmierci jego przybranego ojca oraz sprawom państwa. Wielkich czynów Augusta nie można porównywać z osiągnięciami Aleksandra Macedońskiego i Romulusa, gdyż cnota princepsa mogłaby wydawać się wówczas pomniejszona. Są one paralelne jedynie z wyczynami Herkulesa. To zestawienie Augusta z greckim herosem ma w rzeczywistości w zamierzeniu mówcy wykazać wyższość tego pierwszego. Bowiem, podczas gdy Herkules zarówno jako dziecko, jak i mężczyzna poskramiał jedynie dzikie zwierzęta, to z kolei August w wieku, w którym niektórzy nie są nawet zwykłymi żołnierzami, wybrany został pretorem, wyznaczony konsulem, w końcu stał się wybawicielem państwa⁴⁷. Po tych uwagach Tyberiusz przeszedł do omówienia roli zmarłego w wojnach domowych. Wyszedł on tutaj od stwierdzenia, że kiedy August skupił wokół swojej osoby najlepszą część

⁴⁴ O inskrypcjach oficjalnych okresu Augusta zob. G. Alföldy, *op. cit.*, s. 289–324. Kasjusz Dion mówi o zwyczaju odczytywania mów Augusta i Tyberiusza. Mowy te były utrwalone na tablicach – Cass. Dio. LX 10.2. Również w zestawie honorów pośmiertnych ku czci Germanikusa (*Tabula Siarensis*), zawarta jest decyzja utrwalenia tego dekretu na brązowych tablicach i umieszczenia ich w portyku w pobliżu świątyni Apollona na Palatynie. Postanowiono wówczas także sporządzić kopie tej uchwały oraz wysłać je do miast, jak też kolonii w Italii i do tych kolonii, które są na prowincjach – TS fragm. II, kol. b, w. 20–28, zob. „L'Année Epigraphique” 20 (1991).

⁴⁵ Zob. B. Baldwin, *The acta diurna*, „Chiron” 9 (1979), s. 196.

⁴⁶ Cass. Dio. LVI 35.1–6. Zob. J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London 1970, s. 91.

⁴⁷ Cass. Dio. LVI 36.1–5; zob. W. Kierdorf, *Laudatio*, s. 154 i n. Pewien niepokój może tutaj budzić pierwszeństwo Herkulesa przed Romulesem. Na początku swoich rządów August był niechętny temu greckiemu herosowi ze względu na jego ścisły związek z Antoniuszem, zob. M. Jaczynowska, *Główne kierunki przemian kultu Herkulesa w państwie rzymskim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” (1973) Historia 9, s. 35 i n. Kiedy jednak panowanie założyciela pryncypatu okrzepło, pojawiły się też próby porównywania go z Herkulesem, zob. Vergilius, *Aeneis* VI 801 n.; W. Weber, *op. cit.*, s. 93 i n. Por. Horatius, *Carmina* III 3. 9–12; Tac., *Ann.* IV 38.5. Trzeba jednak z naciskiem stwierdzić, że zarówno w mowie pogrzebowej wygłoszonej przez Tyberiusza, jak też u Wergiliusza, zestawienie Augusta z Herkulesem ma służyć wyłącznie wykazaniu wyższości tego pierwszego.

senatu oraz ludu, wówczas Marek Lepidus, Marek Antoniusz, Sekstus Pompejusz, Marek Brutus i Gajusz Kasjusz zwrócili się ku frakcyjnym machinacjom grożącym licznymi niepokojami. August jednak zwyciężył w wojnach domowych, a następnie pokonując wiele niebezpieczeństw zwrócił dawną wolność obywatelom. Sukcesy te zgodne były nie tyle z jego własnymi zamierzeniami, lecz z wolą nieba. Jako przykład wielkości Augusta Tyberiusz podał fakt, że August oszczędził większość swoich dawnych przeciwników, a zarazem nie pozwolił im na wrogie wystąpienia⁴⁸. Posiadając ogromną władzę zdobytą w toku zakończonych zwycięstwem wojen domowych, nie zatrzymał jej tylko dla siebie. Zabezpieczył prowincje, wojsku polecił strzec granic, a obywateli nie niepokoić, dbał o senat i lud, rzetelnie gospodarował publicznymi funduszami, wznosił wiele wspaniałych budowli. Starał się oszczędzać nawet tych, którzy przeciwko niemu konspirowali. Tyberiusz usprawiedliwia się przed słuchaczami, iż nie jest w stanie wymienić wszystkich osiągnięć zmarłego, bowiem zajęłoby to wiele dni. Nie może jednak przemilczeć troski Augusta o senatorów, lud i doskonalsze ustawy⁴⁹. W swoich ostatnich słowach Tyberiusz wezwał uczestników ceremonii, aby porzucili smutek, oddali Naturze z powrotem ciało Augusta, natomiast jego ducha wychwalali tak, jak się to czyni z samymi bogami⁵⁰.

W mowie Tyberiusza należy zwrócić uwagę na brak podania pełnej listy *honores* pełnionych przez Augusta. Być może jest to spowodowane tym, iż taki wykaz znajdował się w pochwie Druzusa, do której zresztą Tyberiusz wciąż się odwołuje. Obie *laudationes* musiały się wzajemnie uzupełniać. Mównice, z których zostały wygłoszone, znajdowały się blisko siebie (ok. 110 m), stąd też uczestnicy ceremonii mogli bez większych trudności wysłuchać obydwu pochwał⁵¹.

Po wygłoszeniu *laudationes* ci sami senatorowie, którzy już wcześniej dźwigali mary, na nowo je podjęli i przenieśli pod *porta triumphalis*⁵². Toczy

⁴⁸ Cass. Dio. LVI 37.1–7, 38.1–5. Zwrócić należy uwagę na brak szczegółowego rozpatrywania czynów wojennych. To odstępstwo od tradycyjnego wzorca *laudatio funebris* uzasadnione jest przede wszystkim tym, że wojny prowadzone przez Augusta były w dużej części wojnami domowymi a ponadto sukcesy w nich odnoszone były zazwyczaj dziełem dowódców princepsa, zob. Cass. Dio. LVI 37.4–6; W. Kierdorf, *Laudatio*, s. 155 i n.

⁴⁹ Cass. Dio. LVI 39.1–6, 40.1–7, 41.1–8; M. A. Giua, *Augusto nel libro 56 della Storia Romana di Cassio Dione*, „Athenaeum” 71 (1983), s. 447; M. Reinhold, P. M. Swan, *Cassius Dio's Assessment of Augustus*, [w:] *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate*, eds. K. A. Raaflaub, M. Toher, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 165–167; E. Gabba, *The Historians and Augustus*, [w:] *Caesar Augustus. Seven Aspects*, eds. F. Millar, E. Segal, Oxford 1984, s. 71.

⁵⁰ Cass. Dio. LVI 41.9; por. W. Weber, *op. cit.*, s. 84, 88*, przyp. 406.

⁵¹ W. Kierdorf, *Laudatio*, s. 156 i n. Autor ten utrzymuje, że obydwie *laudationes* zostały wygłoszone równocześnie. Inaczej N. Horsfall, według którego mowa Druzusa poprzedziła wystąpienie Tyberiusza (*Some problems in the „Laudatio Turiae”*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London” 30 (1983), s. 89).

⁵² Cass. Dio. LVI 42.1; por. Suet., *Div. Aug.* 100.3.

się dyskusja dotycząca lokalizacji i znaczenia tego obiektu w ramach procesji pogrzebowej Augusta. Zachodzą mianowicie dwie możliwości. Albo chodzi tutaj o wzniesiony z okazji *pompa funebris* princepsa łuk triumfalny lub też, co jest bardziej prawdopodobne, mamy do czynienia z istniejącą już wcześniej bramą, która była wykorzystywana podczas triumfów i znajdowała się w pobliżu *Campus Martius*⁵³. Przejście orszaku pogrzebowego Augusta pod *porta triumphalis* oraz obecność innych elementów charakterystycznych dla triumfu, takich jak posąg Wiktorii na czele pochodu, tablice z nazwami narodów podporządkowanych przez twórcę pryncypatu oraz jego *imago* na wozie triumfalnym, wydatnie wskazują, że uroczystości te były traktowane jako rodzaj triumfu⁵⁴. Niejednokrotnie zresztą wskazywano na wyraźne podobieństwa pomiędzy *pompa funebris* a *pompa triumphalis*⁵⁵. Odwołanie się do symboliki triumfu podczas pogrzebu Augusta, podkreśla rolę cesarza jako naczelnika legionów, uwydatniając zarazem jego *felicitas*. Ten pośmiertny triumf założyciela pryncypatu nie należy jednak traktować

⁵³ Zob. H. Kähler, s.v. *Triumphbogen (Ehrenbogen)*, [w:] *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* VII A 1 (1939), kol. 374–377; H. S. Versnel, *Triumphus. An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*, Leiden 1970, s. 132; F. R. D. Goodyear, *op. cit.*, s. 147; J. Arce, *Funus*, s. 41, przyp. 32; F. Coarelli, *La Porta Trionfale e la Via dei Trionfi*, „Dialoghi di Archeologia” 2 (1968), s. 55–103; F. S. Kleiner, *The Study of Roman Triumphal and Honorary Arches 50 Years after Kähler*, „Journal of Roman Archaeology” 2 (1989), s. 201.

⁵⁴ J.-C. Richard, *Les funérailles de Trajan et le triomphe sur les Parthes*, „Revue des études latines” 44 (1966), s. 352 i n.; *idem*, *Recherches sur certains aspects du culte impérial: Les funérailles des empereurs Romains aux deux premiers siècles de notre ère*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II 16.2 (1978), s. 1122; *idem*, *Les funérailles des empereurs romains aux deux premiers siècles de notre ère*, „Klio” 62 (1980), s. 462; P. Herz, *op. cit.*, s. 187; J. P. Poe, *The Secular Games, the Aventine, and the Pomerium in the Campus Martius*, „Classical Antiquity” 3 (1984), s. 79 i n.; J. Arce, *Tabula*, s. 45; A. N. Kuttner, *op. cit.*, s. 80; J. Arce, *Funus*, s. 43. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że sam August doceniał ideologiczne znaczenie triumfu i dążył do trwałego zmonopolizowania prawa do jego przyznawania, starając się ograniczyć je do własnej osoby oraz prawdopodobnych następców. Twórca pryncypatu szeroko też wykorzystywał różnego typu symbole, ceremonie i honory związane z triumfem, które służyły przybliżeniu go do świata bogów, zob. J. Gagé, *La théologie de la Victoire impériale*, „Revue Historique” 171 (1933), s. 3–11; R. Syme, *Some Imperial Salutations*, „Phoenix” 33 (1979), s. 308–329 (R. Syme, *Roman Papers*, vol. 3, ed. A. R. Birley, Oxford 1984, s. 1198–1219); F. V. Hickson, *Augustus Triumphator: Manipulation of the Triumphal Theme in the Political Program of Augustus*, „Latomus” 50 (1991), s. 124–138; A. L. Kuttner, *op. cit.*, s. 67, 98, 107–111, 141 n., 182–193; J. R. Fears, *Princeps a diis electus: The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome*, Papers and Monographs of the American Academy in Rome 26, Rome 1977, s. 206–219.

⁵⁵ Zob. A. Brelich, *Trionfo e morte*, „Studi e materiali di storia delle religioni” 14 (1938), s. 189–193; R. Heidenreich, *Tod und Triumph in der römischen Kunst*, „Gymnasium” 58 (1951), s. 326–340; H. S. Versnel, *Triumphus*, s. 115–129; J. Arce, *Tabula Siarensis: primeros comentarios* (I), „Archivo Español de Arqueología” 57 (1984), s. 153.

jedynie jako upamiętnienia jego wojskowych sukcesów. Jest to przede wszystkim uznanie nadludzkich cech Augusta i zapowiedź rychłej deifikacji⁵⁶.

Miejscem docelowym konduktu żałobnego było znajdujące się już poza świętą granicą miasta (*pomerium*) Pole Marsowe. Od czasów Augusta mogli być tam spalani jedynie cesarze oraz członkowie ich rodzin⁵⁷. W pobliżu przygotowanej wcześniej *ustrinum* – miejsca kremacji, obok senatorów i ekwitów z żonami, zgromadzili się pretorianie oraz prawie wszyscy inni ludzie przebywający wówczas w Rzymie. Po umieszczeniu na stosie pogrzebowym ciała Augusta rozpoczęto *decursio*. Najpierw wokół stosu prze-defilowali kapłani, potem zaś ekwici i kawalerzyści. Następnie biegali dookoła pretorianie, rzucając przy tym na stos wszystkie odznaczenia, jakie otrzymali od Augusta. Po zakończeniu *decursio*, centurionowie podłożyli ogień od dołu stosu⁵⁸. Te militarne akcenty obecne w uroczystościach pogrzebowych Augusta mogły być wzorowane na *funus* Sulli⁵⁹.

Według Kasjusza Diona, w chwili gdy stos pogrzebowy był już podpalony, uwolniono z niego orła, który ulatując do góry, wydawał się unosić duszę Augusta do nieba⁶⁰. Przekaz ten wzbudza poważne wątpliwości co do jego wiarygodności. Większość badaczy uważa, że Kasjusz Dion przedstawił w tym przypadku praktykę, jaka istniała w jego własnych czasach, kiedy to lot orła symbolizował apoteozę cesarską. Na niekorzyść przekazu grekojęzycznego historyka przemawia też brak wzmianki o orle u Swetoniusza i Seneki. Zwłaszcza ten drugi ze względu na temat swojego dzieła *Apocolocyntosis* mógłby wydawać się szczególnie powołany do przedstawienia roli orła w deifikacji pierwszych princepsów⁶¹.

⁵⁶ J.-C. Richard, *Funérailles des empereurs*, s. 462; E. B. Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton Monographs in Art and Archaeology 30, Princeton 1956, s. 21, 30–32.

⁵⁷ Zob. S. R. F. Price, *op. cit.*, s. 68.

⁵⁸ Cass. Dio. LVI 42.1–3; Strabo, *Geographia* V 3.8 n.; por. Fasti Cuprenses, EJ, s. 40.

⁵⁹ Zob. Appian, *Bell. civ.* I 500; J. B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army BC–AD 235*, Oxford 1984, s. 39.

⁶⁰ Cass. Dio. LVI 42.3.

⁶¹ Zob. F. Vittinghoff, *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit. Untersuchungen zur „damnatio memoriae“*, Neue deutsche Forschungen 84, Berlin 1936, s. 106 i n.; F. Taeger, *op. cit.*, przyp. 53, s. 217; J.-C. Richard, *Incineration et inhumation aux funérailles impériales: Histoire du rituel de l'apothéose pendant le Haut-Empire*, „*Latomus*” 25 (1966), s. 801; U. Geyer, *Der Adlerflug im römischen Konsekrationszeremoniell*, Bonn 1967, dyss., s. 7–23; H. Temporini (1978), s. 238, 243; S. R. F. Price, *op. cit.*, s. 95; H. Chantraine, *op. cit.*, s. 74 i n.; W. Kierdorf, *Funus*, s. 57. Część badaczy wydaje się jednak przyjmować przekaz Kasjusza Diona za wiarygodny, zob. E. Beurlier, *Le culte impérial, son histoire et son organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien*, Paris 1891, s. 29; L. R. Taylor, *op. cit.*, s. 229; A. D. Nock, *op. cit.*, s. 488; W. Weber, *op. cit.*, s. 81, 91; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, Handbuch der Altertumswissenschaft, V. 4, München 1960, przyp. 1, s. 309; J. Toynbee, *op. cit.*, s. 59; B. Levick, *op. cit.*, s. 70.

Zwrócić należy także uwagę na brak orła w przekazach o apoteozie Romulusa. Bohater został porwany do nieba na rumakach swojego ojca Marsa⁶². Jest to szczególnie znamienne, gdy weźmiemy pod uwagę, że *consecratio* Augusta była wzorowana na deifikacji Romulusa⁶³. Również w sztuce początków cesarstwa brak jest wyraźnych odniesień do orła, jako symbolu *consecratio*⁶⁴. Biorąc pod uwagę, że w okresie tym orła uważano przede wszystkim za ptaka Jowisza oraz symbol władzy, należy z dużą ostrożnością podchodzić do interpretacji jego ówczesnych przedstawień. Wydaje się, iż w przypadku Augusta orzeł początkowo nie był traktowany jako symbol apoteozy, lecz jako oznaczenie tej boskości, która jest udziałem Jowisza, a która po *consecratio* stała się również dostępna dla twórcy pryncypatu. Przekonują o tym monety typu DIVVS AVGVSTVS PATER z przedstawieniem orła, emitowane za rządów Tyberiusza⁶⁵. Obrazują nam one przejście gotowej już symboliki przez kult *divus Augustus*. Wzmocniło to z jednej strony prestiż nowego boga, z drugiej natomiast doskonale odpowiadało imperialistycznej ideologii państwa rzymskiego⁶⁶. Wydaje się więc, że orzeł stał się symbolem wniebowstąpienia dopiero przy późniejszych apoteozach. W przypadku zaś deifikacji Augusta rolę tę mógł spełniać wóz triumfalny. Taka ewentualność odpowiadałaby lepiej zarówno tradycji apoteozy Romulusa, jak też symbolice triumfu, wszechobecnej w czasie *pompa funebris* twórcy pryncypatu. Potwierdzeniem tej tezy wydaje się też być wizerunek wozu triumfalnego na jednej ze stron ołtarza belwederskiego powstałego w epoce Augusta⁶⁷.

⁶² Zob. Plut., *Romulus* XXVIII 1 i n.; Ov., *Fasti* II 475 i n., 496, Met. XIV 819–837; Cic., *De re publ.* II 17 i n.; Hor., *Carm.* III 3.15 n.; Liv. I 16.2 i n.; W. Weber, *op. cit.*, s. 87, przyp. 403; S. Weinstock, *Divus Julius*, Oxford 1971, s. 176 i n.; D. S. Levene, *Religion in Livy*, Supplements to Mnemosyne 127, Leiden 1993, s. 132–134.

⁶³ Por. K. Scott, *The Identification of Augustus with Romulus Quirinus*, „Transactions of the American Philological Association” 56 (1925), s. 88 i n.; J. Cagé, *Romulus – Augustus*, MEFRA 47 (1930), s. 138–181; R. Sajkowski, *Imago boskiego Augusta w świątyni Marsa Mściciela*, [w:] *Od starożytności do współczesności. Studia historyczne*, Wydanie jubileuszowe z okazji 75. rocznicy urodzin i 55-lecia pracy zawodowej w tym 30-lecia pracy naukowej Profesora Tadeusza M. Gelewskiego, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1997, s. 60 i n.

⁶⁴ Por. U. Geyer, *op. cit.*, s. 7–23.

⁶⁵ Zob. C. H. V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, London 1984, Vol. 1, s. 99; nr 82, Pl. 12 = W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Tiberius und Caius (Caligula)* 14/41, *Moneta Imperii Romani* 2 und 3, Wien 1984, s. 57, nr 61.

⁶⁶ Zob. P. Schrömbges, *op. cit.*, s. 101; A. N. Kuttner, *op. cit.*, s. 127.

⁶⁷ Zob. CIL VI nr 876 = ILS nr 83 = EJ, nr 23; L. R. Taylor, *op. cit.*, s. 187–189; I. S. Ryberg, *Rites of the State Religion in Roman Art*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 22, Rome 1955, s. 57, Pl. XV, fig. 28a–c; U. Geyer, *op. cit.*, s. 15 i n., Abb. 6; S. Weinstock, *op. cit.*, s. 359, Pl. 22.2; M. D. Fullerton, *The Domus Augustii in Imperial Iconography of 13–12 B.C.*, „American Journal of Archaeology” 89 (1985), s. 482, fig. 20–23; M. Hano, *A l'origine du culte impérial: les autels des Lares Augusti. Recherches sur les thèmes*

Po zakończeniu ceremonii na Polu Marsowym jej uczestnicy rozeszli się do swoich domów, natomiast przy stosie pozostała tylko Liwia i kilku najznakomitszych ekwitów. Przebywali tam oni przez pięć dni. Ekwici ubrani w tuniki wolno spływające, bez pasa i obuwia wraz z wdową po twórcy pryncypatu, zebrali szczątki Augusta i umieścili je w Mauzoleum⁶⁸. Wtedy też upłynął czas *iustitium* i życie społeczne mogło się dalej toczyć według swoich zasad⁶⁹. Po oddaniu Augustowi ludzkich honorów można było z kolei przystąpić do przygotowania jego oficjalnej deifikacji.

Ryszard SĄJKOWSKI

AUGUSTUS' POMPA FUNEBRIS IN THE EYES OF CASSIUS DIO

(Summary)

A solemn funeral became the condition for an emperor's glorification after Augustus. Most information on *pompa funebris* of the first princeps exists due to Cassius Dio. The funeral of Augustus was closely related to republican traditions. New elements were also present in it, mainly characteristic of the ideology of the early empire. Some of them were included in the *mandata de funere* of Augustus.

It should be suspected that the Tiberius' funeral speech, included in a chapter of Cassius Dio, is based on *laudatio funebris* which was factually delivered. The situation illustrating an eagle taking Augustus' soul to heaven is different. This delivery was surely based on a later tradition than Augustus' funeral.

iconographiques et leur signification, ANRW II 16.3 (1986), s. 2344 n., nr 10, Pl. VII 13, XI 23, XII 26–27; A. N. Kuttner, *op. cit.*, s. 205, fig. 11.

⁶⁸ Suet., *Div. Aug.* 100.4; Cass. Dio. LVI 42.4. Choć August dostał ubóstwienia, jego doczesne szczątki znajdowały się w Mauzoleum obok innych niedeifikowanych członków jego rodziny; zob. E. Bickerman, *op. cit.*, s. 16. Wydaje się jednak, iż Rzymianie okresu wczesnego cesarstwa rozróżniali pomiędzy ludzkimi honorami dla ciała a boskimi dla „duszy”, co znalazło zresztą swoje odniesienie do osoby samego Augusta, zob. Cass. Dio. LVI 41.9; Vell. Pat. II 123.2, 124.3; por. Cicero, *De natura deorum* III 12, *De re publica* III 40 (Augustinus, *De Civitate Dei* XXII 4).

⁶⁹ Prawdopodobnie *iustitium* zakończyło się 14 września; zob. B. Levick, *op. cit.*, s. 70; C. Salles, *op. cit.*, s. 126.